

ЛИСТ ЗАПОРОЖЦІВ ТУРЕЦЬКОМУ СУЛТАНУ: ІВАН СІРКО, ІЛЛЯ РЕПІН, ОЛЕКСАНДР МУРАШКО, МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ

Історичний науково-популярний нарис

Внутрішні чвари та міжстаршинська боротьба за владу супроводжувалась прагненням гетьманів заручатись зовнішньою підтримкою. На цей період припадає спроба гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка (1627—1698) заручитись турецьким союзництвом з метою об'єднати під своєю булавою обидві частини України. Але проти такого союзу з одвічним ворогом православної віри рішуче виступила Запорозька Січ, очільником якої на той час був кошовий отаман Іван Сірко, що уславився успішними походами проти турок і татар. Тому після кількох вдалих походів на Лівобережну Україну султан Мухаммед IV почав виношувати плани підкорення найнебезпечнішої сили, що йому протидіяла, — козаків і Запорозької Січі.

На думку істориків, саме на цей період і припадає можливе звернення султана Мухаммеда IV до запорожців та легендарна відповідь йому січового товариства.

З козацьких часів існує переказ, за яким турецький султан Мухаммед IV вимагав від запорожців припинити набіги на землі свого васала — кримського хана. Свої вимоги він виклав у листі, що був надісланий на Січ:

«Я, султан і владика Блискучої Порти, син Мухаммеда, брат Сонця і Місяця, внук і намісник Бога на землі, володар царств Македонського, Вавілонського, Єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, цар над царями, володар над володарями, винятковий лицар, ніким непереможний воїн, невідступний хранитель Гробу Ісуса Христа, попечитель самого Бога, надія і втіха мусульман, великий захисник християн, повеліваю вам, запорозькі козаки, здатися нам добровільно і без жодного опору, і нам вашими нападами не змушувати перейматись.

Султан турецький Мухаммед IV».

Оригінал цього листа зберігається у Державній Публічній Бібліотеці у Санкт-Петербурзі (Росія).

Оскільки козаки не давалися ні на які намови, султан вирішив несподіваним ударом зруйнувати Січ і покінчити з козацтвом. Восени 1674 р. з Константинополя до Криму було відправлено 15 тис. найкраще підготовлених яничар. Вони разом з кримською ордою і мали таємно здійснити план султана. Як тільки позамерзали ріки, 15 тис. яничар і 40 тис. кримської орди на чолі з ханом вирушили на Україну. Похід виявився невдалим. 13500 турків було вбито, 1500 вте-

ло, 150 взято в полон. Після цього бою Сірко зібрав нараду козаків, яка вирішила: за те, що хан «як злодій, заліз вночі до Січі» і хотів її зруйнувати, — помститися йому. Влітку 1675 р. 20 тис. козаків на чолі з І.Сірком відправилися в Крим, розбили окремі військові загони хана, звільнили багатьох полонених, захопили частину татар і турків, успішно повернулися до Січі. Звідси кошовий Сірко нібито й написав до хана напівглузливий лист. Про що писали майже всі історики, які так чи інакше згадували «козацьке листування з султаном».

На превеликий жаль, в архівах не збереглося оригіналу цього широко цитованого листа — відповіді запорожців турецькому султанові. Можливо, такого листа насправді ніколи й не існувало Першим висловив цю думку проф. Д.Яворницький — дослідник історії запорізького козацтва.

На користь цього твердження історики наводять декілька аргументів: *по-перше*, про жоден лист запорожців нема жодної згадки в султанських архівах, у яких вели педантичний облік всієї дипломатичної пошти. До речі, ні в стамбульських, ні у варшавських архівах не знайдено й ще одного образливого листа султана, підписаного польським королем Сигизмундом III. Дійшов до нас цей «документ» лише в козацькому літописі Самійла Величка, а отже, його також написали козаки, не збираючись відсилати адресату. *По-друге*, листи запорожців, що їх отримали правителі інших держав, засвідчили, що вони, навіть у гніві, уникали в дипломатичному листуванні таких епітетів, як «кат», «свиня», «собака». Їх козаки дозволяли собі якраз у популярних тоді пародіях на документи. *По-третє*, справжній документ не міг мати стількох варіантів, скільки їх має «Лист запорожців...». Та й підписали їх різні автори (отаман Захарченко, кошовий Іван Сірко, просто «низові козаки»), адресовані різним султанам (Осману, Ахмету III, Ахмету IV та іншим), датовані різними роками. Оскільки датований 1600 р. варіант адресовано Ахмету III, який правив у XVIII ст., а датований 1619 р., записано з усних переказів в XIX ст., то Г.Нудьга дійшов висновку, що найдавніший варіант «Листа запорожців турецькому султану» створено 1620 р., тобто 380 років тому. А найпопулярнішим твором української літератури за межами нашої країни його можна визнати хоча б тому, що вперше «Лист запорожців...» надрукували 1683 р. у Відні

(німецькою мовою), щоб додати натхнення оборонцям австрійської столиці від кількасоттисячного турецького війська. І, підбадьорені дошкульним «Листом запорожців турецькому султану», віденці відбивалися доти, доки шляхтич Юрій Кульчицький з-під Самбора не пробрався крізь позиції ворога до австро-польсько-козацького війська зі звісткою, що виснажені голодом оборонці Відня потребують підмоги. Оскільки про Кульчицького відомо, що він був перекладачем, то, ймовірно, що саме йому завдячуємо першим перекладом «Листа...» іноземною мовою. Ще до того, як його надрукували 1843 р. українською (як додаток до «Історії Малоросії» М.Маркевича), він вийшов 1841 р. польською (в часописі «Львов'янин»). Віршований переклад «Листа...» французькою виконав сам Гійом Аполлінер, англійською — канадка Флорін Лайвсей, а російською з нього «списували» 1637 р. (?! — тобто, задовго до Ю.Кульчицького — **Ред.**) власний лист туркам донські козаки.

Отже, такого листа ні султан козакам, ні козаки султанові не писали. Запорожці хоча й мали твердий норов і гострий язик, однак у листах, яких збереглося чимало, були дипломатичними і висловлювались досить делікатно та стримано навіть у хвилини гніву. Лист султана і відповідь йому є витвором літературно-канцелярського козацького середовища кінця XVII ст. Досить гострі й дошкульно-образливі вислови, якими написаний відомий лист, не відповідають тогочасним правилам дипломатії. Тогочасне листування між козаками та царями, султанами, королями велося латинською мовою з дотримання усіх вимог дипломатичного етикету з дотриманням правил чемності, а необхідність ведення діловодства латинською мовою не було якоюсь перешкодою для запорожців. У ті часи латинську мову знали не лише канцеляристи Січі та гетьмани, але й козацька старшина.

Усе це не може заперечувати факту, що запорозьке козацтво, яке любило круті жарти й дотепи, могло у хвилини розваги складати такі в'їдливі листи до своїх ворогів, але навряд чи їх надсилалося кудись далі Січового Коша.

Ось ця відповідь запорожців султану:

«Ти — шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар. Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати, твого війська ми не боїмося, землею і водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ерусалимський броварник, александрійський козолуп. Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча срака, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден еси матері вірних християн! Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас, як у вас, поцілуй за те ось куди нас!..

Підписали: Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорозьким».

У 1870-х роках катеринославським етнографом-любителем Я. П. Новицьким була знайдена копія листа-відповіді запорожців турецькому султану, зроблена у XVIII столітті. Він передав її відомому історику Д. І. Яворницькому, який приятелював з відомим художником Іллею Репіним.

Уперше про лист запорожців І. Репін почув 1878 р., коли перебував у мальовничому маєтку Абрамцево під Москвою, що належав відомому російському меценатові С. Мамонтову. У гостинного й привітного господаря, який захоплювався мистецтвом, часто збиралися талановиті письменники, вчені, художники й артисти. Як завжди, ввечері вони розмовляли про мистецтво, співали, грали та читали свої твори. Саме тут, на одній з таких зустрічей, Репін і почув від відомого художника та мистецтвознавця М.Прахова історію про листа запорожців до султана. І. Репін, будучи людиною творчою, відразу ж уявив собі, як запорожці складають лист, уявив той сміх від дошкульних, солоних жартів й олівцем почав вимальовувати запорожців, що заходяться від реготу.

Ідею художника підтримали його друзі, а історик М. Костомаров, який вивчав запорозьких лицарів, спеціально створив маршрут, щоб Репін на власні очі побачив місця Запорозької Січі, зібрав потрібний матеріал та відшукав характерних типів для свого малюнка. На першому ескізі картини Репін зробив напис «Запорожці пишуть відповідь Султану Мехмеду IV», але справу довелося відкласти через нестачу історичного матеріалу.

За розробленим М. Костомаровим маршрутом, навесні 1880 р. І.Репін разом з юним художником В. Серовим помандрував на Запоріжжя. Довго вони ходили по острову Хортиця, знаходячи мідні гудзики, бляхи, старовинні гроші, порохівниці та ржаві шаблі. Далі Репін вирушив слідами січовиків у два мальовничих села — Капулівку та Покровське. Ось тут він зустрів справжніх нащадків запорозького лицарства.

Восени 1880 р. Репін повернувся до Москви. У жовтні того ж року до його майстерні завітав відомий російський романіст Лев Толстой. Саме цей візит дав художникові новий напрямок у створенні його картини. Поглянувши на «Запорожців», Лев Миколайович відмітив, що це, поки що, лише етюд, який відобразив випадковий епізод життя запорожців. На думку письменника, задум повинен бути набагато ширшим, більш значущим. Потрібно було, щоб у творі була відбита головна думка художника-реаліста: високе почуття національної гідності й гордості, непереможний запорозький дух та його сила.

Справедливі й розумні зауваження Толстого, які художник прийняв із щирою вдячністю, змусили Репіна задуматися, і він відразу ж узявся перероблювати ескіз. Талановитий художник збільшує формат

твору та кількість дійових осіб, переставляє окремі постаті та створює зображення козацьких зборів.

Вже був створений і ескіз картини, але для великого полотна йому багато чого бракувало.

1886 р., на відзначенні 25-х роковин з дня смерті поета Т. Г. Шевченка, Ілля Юхимович вперше знайомиться з відомим дослідником запорозької старини Дмитром Івановичем Яворницьким. Це знайомство започаткує сорокачотирирічну дружбу між талановитим художником та видатним вченим. Ілля Юхимович, побачивши молодого історика, як тільки той прибув на вечірку, підійшов до нього. Міцно потиснувши один одному руки, вони сіли поряд й між ними зав'язалася невимушена й щира розмова. Невимушеним приводом до розмови й знайомства став славетний лист запорозьких козаків до турецького султана. Репін розповів Яворницькому, що хоче намалювати запорожців, які зібралися на раду й складають відповідь турецькому султанові на його грізний лист.

Земляки почали говорити про Україну, Запорозьку Січ, а також розпитували один одного про те, хто над чим працює.

Вони обидва народилися й вирости на Харківщині, тогочасній Слобідській Україні, де ще у народній пам'яті жили спомини про славетні козацькі часи.

Интерес до історії рідного народу, його славетної козацької доби виник ще, мабуть, у дитячі роки. «... Як я був малий, то мені покійний батько читав «Тараса Бульбу»; ми лежали на печі, у маленькій хатинці, і німіли од восторга над запорожцями. «Ех, пишная фігура!...» А як дочитали до того місця, де Бульбу вишають, сльози, дітські сльози градом котились у мене з очей...» — згадував згодом у листі до Я. Новицького Дмитро Іванович.

З новою силою пристрасть до наукових знань у Дмитра Івановича розгорілася у студентські роки, коли він навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Тут йому пощастило на вчителів. Найбільший вплив на юнака справили лекції і науково-громадська діяльність відомих вчених-філологів Олександра Олександровича Потебні і Миколи Федоровича Сумцова.

...1881 рік — по закінченню історико-філологічного факультету Харківського університету Яворницький залишений як обдарований студент позаштатним стипендіатом на кафедрі російської історії цього ж університету для підготовки до професорського звання. Допитливий юнак рішуче відхиляє запропоновану йому тему з загальної російської історії і повністю зосереджується на дослідженні овіяної легендами Запорозької Січі, яка стала для вченого «трагедією моєї життя, печалю моєї душі...» Цей вчинок викликав невдоволення серед професури кафедри, надто тієї частини, що її студентство називало «лжецями науки». А попечитель Харківського округу генерал-лейтенант Максимович цинічно заявив молодому дослідникові: «Ваші запорожці нам не потрібні. Пишіть про Фінляндію».

У період навчання, а згодом і праці у Харкові Дмитро Яворницький майже щороку вирушав у подорож по запорозькому краю під час канікул або відпусток, витрачав на це свій і без того мізерний заробіток.

Його пошуки відомостей про кошового І. Сірка розпочалися з крутого берега Дніпра, де стояло мальовниче козацьке село Капулівка.

Проте, перед тим як піти до Капулівки, Дм. Яворницький відвідав руїни Чортомлицької Січі, що розкинулася на високому Чортомлицькому острові.

У Капулівці столітні діди йому розповідали про те, що спочатку могила була на Чортомлику, але на початку XIX ст. її перенесли на нове місце, оскільки однієї весни дніпровські води могли затопити півострів. Саме тоді селяни Капулівки разом із мешканцями сусіднього села Покровка перенесли труну з прахом кошового отамана в Капулівку. Вони поховала отамана з усіма почестями та за козацьким звичаєм шапками насипали могилу.

Прибувши до Капулівки, Дм. Яворницький зустрівся з Кіндратом Дивниченком, дідом, про якого казали, що він дуже «балакучий» та любить козацьку старовину. За описом історика, це був «середній на зріст дідусь, геть білий, як молоко, з навислими над очима, мов острішки, сивими бровами, з маленькими, глибоко посадженими, але живими й повними вогню й веселості очима, з свіжим, майже юнацького кольору обличчям».

Привітний та приємний дідусь залишив світлі спогади шанованому історикові й охоче розповідав про Івана Сірка й про Чортомлицьку Січ.

«Це було давно-давно, — оповідав дід, — коли я був ще малий. Минуло чимало років від того, як Сірко був, а слава його й досі не пропала: він був для ворога страшний, а для православних милостивий. Оце ж я хочу розказати, як одного разу християн забрали в полон ординці і як їх визволив Сірко. Одного разу запорожці пішли кудись у похід, а татари вскочили у Січ та й ну хазяйнувати там. Як хотіли, так і хазяйнували: всіх православних християн забрали та й повели в полон. А вони, бідні, не хочуть іти, плачуть та ридають, а ординці на плач не вдаряють та нагайками їх підганяють. Дізнався про це Сірко, зібрав своїх козаків та й погнався за ордою в погоню, православних людей визволяти. Бачить Сірко, що татар багато, а козаків мало, летить, як птиця, а сам хитриться. Стали козаки доганяти орду, спинив тоді Сірко коня та й кричить на козаків: «А постійте, братця, підождіть, не шевеліться!» Устав з коня, віддав його якомусь козакові, а сам кувирть! — та й зробився хортом, такий став гарний хорт! Нагнав орду, а вони побачили хорта, сподобався він їм, і взяли його, нагодували й напоїли. От як привик до їх хорта і як стали вони десь відпочивати, то він їм таке зробив, що вони всі послули. Тоді Сірко повернувся до козаків, забрав їх з собою, приїхав з ними до орди та й вирубав їх усіх сонних, а християн понад шість тисяч забрав назад. Християни дуже раділи, що вернулись на свободу, подякували Сіркові і попливли Дніпром додому, а Сірко поїхав на Січ з своїми козаками».

Поспілкувавшись з Дивниченком, Дмитро Іванович залишив привітну хату дідуся й пішов далі, до іншої хати. Тут історика зустріли ціла група дідів: Трохим Лисий, Федір Коваль, Микита Явтушенко, Іван Соломаха. Тут дослідник пробув аж до півночі, розпитуючи про легендарного кошового. Микита Явтушенко мав красивий голос й співав старі пісні. Дід виконав й одну пісню про Івана Сірка, яку дослідник козацтва одразу ж занотував до свого записника. Разом із Явтушенком співав й Дмитро Сукура.

*Та ой, як крикнув же та козак Сірко,
Та ой, на своїх же, гей, козаченьків:
«Та сідлайте ж .ви коней, хлопці-молодці,
Та збирайтеся до хана в гості!»
Та туман поле покриває,
Гей, та Сірко з Січі виїжджає,
Гей, та ми думали, та ми ж думали,
Що то орли та із Січі вилітали,
Аж то військо та славне Запорозьке
Та на Кримський шлях з Січі виїжджало.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що сизий орел по степу літає,
Аж то Сірко на конику виїжджає.
Гей, ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Та що над степом та сонечко сяє, —
Аж то військо та славне Запорозьке
Та на вороних конях у степу виграває.
Та ми ж думали, ой, та ми ж думали,
Що то місяць в степу, ой, зіходжає,
Аж то козак Сірко, та козак же Сірко
На битому шляху та татар оступає.*

Щиро подякувавши дідусям за гарну розмову та красиві пісні, Дмитро Яворницький запропонував влаштувати поминки кошовому на його могилі, на що вони погодилися.

Могила кошовому Запорізької Січі знаходилася у садибі Є.Ю.Мазаєвої. Тут, на камені, дослідник прочитав присвячену Сірку епітафію: «Року божого 1680, місяця августа 1-го дня, преставився раб божий Іоанн Сірко Дмитрович, отаман кошовий Війська Запорозького...».

Доки Дмитро Яворницький занотовував напис до свого записника, один чоловік, який прийшов разом з іншим людом, порадив зайти до Грицька Безштанька, в якого мали бути запорозькі речі.

Прислухавшись до поради, історик пішов до хати Безштанька. Спустившись до однієї вулиці, він побачив дідуся, середнього зросту, ослабленого прожитими роками.

«— Чи не знаєте, діду, де тут живе Грицько Безштанько?»

— Тут живе Грицько, та тільки не Безштанько, а Таран, на прозвище Слабий.

— Так це ви і є?

— Це я і є!»

Дід довго розповідав історикові про войовничих та веселих запорозьців, розповідав про Січ Запорозьку та про кошового Івана Сірка...

Дмитро Іванович обстежив усі місця, де колись знаходились коші Запорозької Січі, переправи через річки, центри паланок Запорозжя, місця господарської діяльності козаків, битв з ворожими військами фортеці, лісові урочища, Дніпровські пороги, степові

могили, церкви і монастирі на величезній території колишнього запорозького краю. Там він робив археологічні розкопки й топографічні виміри, замальовки пам'ятних місць, збирав документи і матеріали, свідоцтва старожилів, пісні, думи, легенди, перекази про життя-буття і подвиги запорозьців. Все це дало дослідникові величезний матеріал для написання історії запорозьких козаків та їх славнозвісної Січі.

Про свої враження від мандрівок козацькими шляхами він розповідав під час публічних лекцій, які користувалися великим успіхом, а також на шпальтах газет і Катеринослава, і новоутвореного часопису «Киевская старина», де 1883 року була опублікована одна з перших його статей про життя запорозьців. Кожна подорож додавала унікальних експонатів до його зібрання археологічних знахідок і історичних старожитностей.

У серпні 1884 р. колекцію Яворницького було визнано однією з кращих на VI археологічному з'їзді в Одесі. Кропітка дослідницька робота, щоправда, дуже гальмувалася нестачею коштів. Доводилося працювати ще вчителем історії у Харківській жіночій гімназії Н.Я.Григорцевич, а також давати приватні уроки. Та матеріальні нестатки ще можна було якось стерпіти, а от наступ реакційних сил на українську культуру і її діячів завдав йому величезних прикроців. На Яворницького начіплюють ярлики «українофіла» і «сепаратиста». Як до цього поставився молодий вчений, засвідчує лист його до полтавського вчителя Г.І.Маркевича від 4 жовтня 1884 року: «Якби Ви знали, як я люблю своє Запорозжя і його сердешних сіромах?! Все готовий залишити, з усім готовий розлучитися, лише б тільки одна моя нога могла стояти на священній для мене землі! Де речі це так. Але що з того? Невже я сепаратист? І не думав і не думаю бути сепаратистом».

Позбавлений можливості працювати у Харківському університеті та й взагалі спокійно жити в Україні, він 1885 року опиняється у Санкт-Петербурзі. Відірваний від січових степів, Дніпровських заплав, Яворницький спочатку переживає тяжку душевну кризу. І лише його велика працелюбність приносить розраду. Викладацька робота у різних навчальних закладах столиці імперії (зокрема, в Миколаївському сирітському інституті шляхетних дівчиць, приватній гімназії Стоюніної, в театральному училищі) не заважає його науковим студіям про Запорозжя. У Санкт-Петербурзький період життя він опубліковує чимало робіт, присвячених історії запорозьких козаків, серед них «Острів Хортиця на річці Дніпрі» та інші.

Як учений Д. Яворницький прагнув відтворити життя запорозького козацтва в усіх його виявах — не лише військово-політичних, а й культурно-психологічних та морально-побутових. Дослідник «непременно хотел представить себе, в возможной полноте, и всю внутреннюю жизнь их: внутренняя жизнь народа дает возможность познать дух его, его умственные и нравственные силы, его способность или неспособность к культуре, наконец,

его оригінальність і самодеяльність». Такий широкий погляд на завдання історичної науки вимагав знань суміжних їй галузей (археології, етнографії, топографії, орієнталістики тощо) і, відповідно, пошуків нових способів їх втілення, що неминуче підводило ученого до перехідних (між історіографією і художньо-етнографічним життєписом), сказати б, синкретичних жанрових форм відтворення історичної дійсності. Так з'являються поняття «історик-художник» і «художня історія», які знайшли своє яскраве втілення у співпраці дослідника і митця — Д.Яворницького і І.Рєпіна під час створення картинного шедевра, яким світ милується уже більше як століття.

Картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану» І.Рєпіна послужила певним поштовхом Дмитру Івановичу для дослідження життя і подвигів славного кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. А до цього часу він уже зібрав чималий матеріал для другого тому «Истории запорожских козаков» (вийшов у світ 1895 р.), який охоплював весь період діяльності Івана Сірка. Цей матеріал повністю увійшов до тому й послужить основою для написання історичної монографії «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків».

1887 рік — «Беда, братику, случилась большая: обвинен в неблагонадежности и удален со службы», — писав Дмитро Іванович Я. Новицькому із Петербурга 12 вересня 1887 року, дізнавшись про зміст таємного листа міністра освіти Делянова до попечителя Санкт-Петербурзького учбового округу з пропозицією позбавлення його права читати лекції. «— Циркуляры разосланы по всем учебным округам с воспрещением принимать меня где бы то ни было. За что, и сам не знаю; говорят, впрочем, о каком-то доносе из Харькова или из Киева. Что делать, пока ничего и не приберу. Положение под конец может быть ужасным. В случае крайности, уеду куда-нибудь в хутор. Но опять что там делать? Пока живу на паях: в трех комнатах четыре человека и усиленно работаю над своим «Запорожьем». Кажется, эту осень удастся таки напечатать. Это меня пока й держит в П [етербурге]. Вот, братику, удар так удар! [...]. И что это за бедствия валятся на мою голову? Веришь, брат, отупел я как-то от этого горя; даже не возмущаюсь, а так, махнул рукой да и шабаш. Будь что будет, а хуже того, что есть, не будет».

1888 рік — Санкт-Петербурзький цензурний комітет і Головне управління в справах друку у вирішенні долі «Запорожье в остатках старины и преданиях народа» прийшли до спільного рішення — заборонити видання праці Д.І.Яворницького.

А в 1891 р. грянув новий грім: циркуляр міністра на цей раз категорично заборонив йому викладати в учбових закладах Росії «за тенденційний прояв у лекціях антипатії до московської історії й уряду та пристрасть до історії Малоросії». Царська адміністрація запропонувала Д.І.Яворницькому поїхати на три роки в Ташкент чиновником особливих доручень при генерал-губернаторі Туркестану для археологічних досліджень в Середній Азії. По суті, це було заслання (1892—1895). Сам Д.І.Яворницький пізніше писав: «Висланий з Петербурга, я пробув в Середній Азії 3 роки». За наказом від 5 квітня 1892 р., довелося відправлятися у трирічне «відрядження» до Середньої Азії на посаду молодшого чиновника особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі для історико-топографічного вивчення краю. І цей час він використав в інтересах науки. Під час поїздки у Середню Азію Д.І.Яворницький посилено продовжував працювати над монографією про народного героя І.Сірка.

1894 року побачила світ його монографія «Іван Дмитрович Сірко — славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків».

Влітку 1896 р. Дмитро Іванович ще раз відвідав могилу славетного кошового. «Якби ти бачив, з якою радістю мене зустріли діди та дядьки, якби ти бачив, які пом'янки я устроїв на могилі славетного Сірка, якби ти почув, як мені виспівали там пісні старозавітні, якби ти знав, які я про Сірка записав предання!.. сам набрав тієї святої землиці з-під самого пам'ятника Сірка і держу тепер у себе як саму найдорогшу для мене святиню», — писав вчений у листі до К.Білиловського.

Дмитро Іванович, за свідченням Захара Борисовича, завжди тримав на письмовому столі уламок зеленого малахіту з гробниці Тамерлана і берестянку з золотим піском.

— Це, — пояснив господар, пісочок з могили кошового отамана Сірка.

(Далі буде.)

